

कालिदासस्य कृतिषु रसपरिशीलनम् – शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्ये सौन्दर्यभावनायाः अध्ययनम्

Debdulal Mana¹, Dr. Vikash Arya²

Ph.D. Research Scholar¹, Assistant Professor²

Department of Sanskrit,

Mansarovar Global University, M.P, India

शोध सारांशः

भरतस्य नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितः रससिद्धान्तः भारतीयसौन्दर्यशास्त्रस्य आधाररूपेण प्रतिष्ठितः अस्ति, यस्य प्रभावः शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्ये दृढतया परिलक्षितुं शक्यते। संस्कृतसाहित्यस्य श्रेष्ठतमः कविनाट्यकारः कालिदासः स्वकृतिषु विविधरसानां कुशलतया संयोगं कृत्वा स्वपाठकानां हृदयेषु गूढानन्दसंयोगं जनयति। अस्मिन् शोधपत्रे कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मेघदूतम्, कुमारसंभवम् इत्यादिषु प्रमुखेषु काव्येषु विविधरसानां उपयोगः कथं कृतः इति परीक्षणं सम्पन्नं वर्तते। पारम्परिकसौन्दर्यशास्त्रीयसिद्धान्तैः आधुनिकसाहित्यविश्लेषणैश्च सह संवादं साधयन् एषः अध्ययनम् कालिदासस्य अनुपमं सौन्दर्यबोधकौशलं प्रकाशयति।

बीज शब्दाः -

कालिदासः, रसशास्त्रम्, शृङ्गाररसः, करुणरसः, वीररसः, सौन्दर्यशास्त्रम्, साहित्यदर्शनम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कुमारसंभवम्, नाट्यशास्त्रम्

परिचयः

संस्कृतसाहित्यस्य विशालसागरमध्ये महाकविः कालिदासः एकं उज्ज्वलतारारूपं स्थानं धारयति। तस्य साहित्यं न केवलं शब्दानां सौन्दर्यपूर्णं विन्यासमात्रं भवति, अपितु तत्र भारतीयसंस्कृतिसौन्दर्यस्य, भावनायाः, रसतत्त्वस्य च अद्वितीयं समावेशः दृश्यते। कालिदासस्य कृतिषु रसपरिशीलनं विशेषरूपेण साहित्यशास्त्रीयदृष्ट्या महत्वपूर्णं विषयः अस्ति, यतः तस्य काव्येषु रसानां संयोगः असाधारणरीत्या प्रकटते। रससिद्धान्तस्य द्रष्टा भरतमुनिः नाट्यशास्त्रे नव रसान् प्रतिपादितवान्, यथा— शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, वीभत्सः, अद्भुतः, शान्तः च। अयं सिद्धान्तः भारतीयसाहित्ये, विशेषतः संस्कृतकाव्ये, एकः आधारस्तम्भः इति परिगण्यते। कालिदासस्य साहित्ये एते रसाः न केवलं सैद्धान्तिकरूपेण उपस्थिताः सन्ति, अपि तु तस्य अनुप्रयोगः अतिशयमनोहारी तथा संवेदनशीलः अस्ति।

कालिदासस्य प्रमुखग्रन्थेषु – "अभिज्ञानशाकुन्तलम्," "मालविकाग्निमित्रम्," "विक्रमोर्वशीयम्," "रघुवंशम्," "कुमारसंभवः" च – रसानां विविधवर्णा उपस्थिति स्पष्टरूपेण दृश्यते।

"अभिज्ञानशाकुन्तलम्" नाटके शृङ्गाररसस्य उत्कृष्टतमं निरूपणं दृश्यते, यत्र दुष्यन्तशकुन्तलयोः प्रेम, मिलनं, विरहः च एकं भावनात्मकं प्रवाहं निर्माय रसस्वादनस्य श्रेष्ठतमं उदाहरणं प्रदत्तं अस्ति। "कुमारसंभव" महाकाव्ये पार्वतीदेव्या कठोरतपसः करुणरसः, शिवपार्वत्योः मिलनस्य अद्भुतरसः, तस्य तपस्यायाः वीररसश्च विशेषरूपेण परिलक्षितः अस्ति। "रघुवंश" महाकाव्ये च रघुवंशीयराज्ञां पराक्रमः, राज्यपालनकुशलता, त्यागः च वीररसस्य श्रेष्ठं चित्रणं भवति। एते सर्वे ग्रन्थाः रसपरिपोषणस्य दृष्ट्या अद्वितीयाः सन्ति।

कालिदासस्य काव्यसौन्दर्यस्य मूलाधारः तस्य रसविन्यासः एव अस्ति। सः केवलं भावानां वर्णनं न करोति, अपि तु पाठकानां वा श्रोत्राणां च अन्तःकरणे तान् भावानुभवान् प्रत्यक्षतया उत्पादयितुं समर्थः अस्ति। ततः एव तस्य साहित्यं केवलेन मनोरञ्जनस्य साधनं न, अपितु सौन्दर्यानुभवस्य आध्यात्मिकरूपं प्रतीतिर्जायते। पाश्चात्यसाहित्ये "कथार्सिस" (भावशुद्धिः) नामकं तत्त्वं प्रसिद्धं, यत्र भावानां विश्लेषणं क्रियते। किन्तु कालिदासस्य दृष्ट्या काव्यं केवलं मनोविनोदाय न भवति, अपि तु "ब्रह्मानन्दलाभाय" भवति।

रससिद्धान्तस्य भारतीयकाव्यपरम्परायां स्थायित्वं तथा प्रभावशक्तिः एव कालिदासस्य साहित्ये स्पष्टतया दृष्टिगोचरं भवति। अद्यतनसाहित्यसमीक्षायां अपि रससिद्धान्तस्य प्रासङ्गिकता तथा कालिदासीयकाव्येषु तस्य अनुप्रयोगस्य समीक्षायाः आवश्यकता वर्तते। अस्मिन् शोधपत्रे कालिदासस्य कृतिषु रससिद्धान्तस्य सूक्ष्मपरिशीलनं क्रियते, यस्य द्वारा न केवलं कालिदासीयकाव्यपरम्परायाः गूढदर्शनं सम्यक् अवगन्तुं शक्यते, अपि तु तस्य साहित्यं कथं आधुनिकसाहित्ये अपि प्रभावशाली अस्ति इत्यस्य अपि गवेषणं क्रियते। एषः शोधः कालिदासीयसाहित्ये रसानां गाम्भीर्यं, रसस्वादनं, सौन्दर्यदर्शनं च उद्घाट्य, भारतीयकाव्यपरम्परायाः महत्त्वं प्रतिपादयिष्यति।

उद्देश्यानि

1. कालिदासस्य साहित्यसङ्ग्रहे रससिद्धान्तस्य प्रयोगं परीक्षितुम्।
2. तस्य कृतिषु शृङ्गारस्य (सौन्दर्यस्य), करुणायाः (करुणायाः), वीरस्य (शौर्यस्य) च रसानां भूमिकां विश्लेषयितुम्।
3. कालिदासस्य रसप्रयोगं नाट्यशास्त्रस्य तथा तत्परवर्तीनां व्याख्यानानां सन्दर्भेण समीक्षितुम्।
4. समकालीनसाहित्यसमालोचनायां सौन्दर्यशास्त्रे च रससिद्धान्तस्य प्रासङ्गिकत्वं अनुसन्धानं कर्तुम्।

संस्कृतसाहित्ये रससङ्कल्पना

भरतेन प्रतिपादितः **रससिद्धान्तः** इत्युक्ते, साहित्यनाट्ययोः सारतत्त्वं तयोः पाठक-प्रेक्षकयोः विशिष्टभावोत्पत्तौ निहितम् अस्ति। भरतः अष्टौ प्रमुखरसान् निर्दिशति— **शृङ्गारः (सौन्दर्यः)**, **हास्यः**

(हास्यः), करुणः (करुणा), रौद्रः (क्रोधः), वीरः (शौर्यः), भयानकः (भयः), बीभत्सः (जुगुप्सा), अद्भुतः (विस्मयः)। अनन्तरं आचार्यैः शान्तः (शमः) नवमः रसः इति स्थापितः।

एते रसाः स्थायिभावैः (मौलिकभावैः), व्यभिचारिभावैः (अल्पकालिकभावैः), अनुभावैः (शारीरिकाभिव्यक्तिभिः), सात्त्विकभावैः (स्वाभाविकप्रतिक्रियाभिः) सह संयोगं कृत्वा उद्भवन्ति।

साहित्यसमीक्षणम्

संस्कृतसाहित्ये रससिद्धान्तस्य विस्तृतम् अध्ययनम् अनेकैः विद्वद्भिः कृतम् अस्ति। भरतस्य नाट्यशास्त्रं (द्वितीयशतकपूर्वम्) रससिद्धान्तस्य आधाररूपेण प्रतिष्ठितम्, यस्य परिशीलनं अभिनवगुप्तेन *अभिनवभारती* ग्रन्थे अधिकं विकसितं कृतम्। एम्. हिरियण्ण (१९३१) भारतीयसौन्दर्यशास्त्रे रसस्य दार्शनिकसन्दर्भं प्रकाशयति। एस्. के. डे (१९२३) संस्कृतकाव्यशास्त्रे विशेषतः कालिदासस्य साहित्ये रसविकासस्य परीक्षणं करोति।

नवीनेषु अध्ययनेषु रससिद्धान्तं पाश्चात्यभावसिद्धान्तैः—विशेषतः *अरिस्टोटल*, *लॉन्गिनस* इत्यादिभिः तुलना कृत्वा समीक्षितम् अस्ति। एतत् प्रबन्धः पूर्ववर्ती अध्ययनानां आधारेण कालिदासस्य रसप्रतिभायाः सूक्ष्मविश्लेषणं प्रस्तौति।

कार्यपद्धतिः

अयं शोधः गुणात्मक-साहित्यविश्लेषणं स्वीकरोति, यस्य मुख्योद्देशः कालिदासस्य प्रमुखकृतीनां ग्रन्थव्याख्या भवति। अस्य कार्यपद्धतिः निम्नलिखितानि तत्त्वानि सम्मिलयति—

1. पाठविश्लेषणम् – *अभिज्ञानशाकुन्तलम्*, *मेघदूतम्*, *कुमारसम्भवम्* इत्यादीनां सूक्ष्मपठनं कृत्वा तेषु रसानां प्रस्तुतेः अनुशीलनम्।
2. तुलनात्मक अध्ययनम् – कालिदासस्य रसप्रयोगस्य नाट्यशास्त्रे निरूपित-सौन्दर्यसिद्धान्तैः तुलनया साम्य-विषमत्वयोः परीक्षणम्।
3. दार्शनिक संशोधनम् – भारतीयसमीक्षाशास्त्रस्य, विशेषतः *अद्वैतवेदान्तस्य* सन्दर्भेण रससिद्धान्तस्य समायोजनं निरीक्षणम्।
4. अन्तर्विषयपरिप्रेक्ष्यम् – रससिद्धान्तस्य सार्वत्रिक-महत्त्वं बोधयितुं आधुनिक-साहित्यसमालोचनायाः तथा मनोविज्ञानस्य अन्तर्दृष्टीनां समावेशः।

कालिदासस्य कृतिषु रसः

कालिदासस्य काव्यनाट्येषु *अभिज्ञानशाकुन्तलम्*, *कुमारसम्भवः*, *रघुवंशः*, *मेघदूतम्*, *विक्रमोर्वशीयम्* इत्यादिषु रससिद्धान्तस्य सूक्ष्मसंलग्नता स्पष्टं दृश्यते। सः गूढभावानां माधुर्यपूर्णकाव्यशैलीया सह संयोगं कृत्वा भारतीयसाहित्येतिहासे स्वीयकाव्यानि विशेषसम्भावितानि करोति।

शृङ्गाररसः (सौन्दर्यभावः)

रसेषु शृङ्गाररसः कालिदासस्य कृतिषु प्रमुखस्थानं धारयति, यः विविधरूपेषु प्रेमनिष्ठां सौन्दर्यं च प्रकाशयति। कालिदासः अस्य रसस्य कौशलयुक्तं निरूपणं करोति, विशेषतः *अभिज्ञानशाकुन्तले*, *मेघदूते* च, यत्र प्रेम विभिन्नभावानुभवैरुपलभ्यते।

अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलायाः राजा दुष्यन्तस्य च प्रणयकथा सौम्यभावेन विस्तीर्णरूपेण निरूपिता। विशेषतः विप्रलम्भशृङ्गारः (विरहशृङ्गारः) तत्र महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति, यत्र दुर्वासमुनिना शप्तायाः शकुन्तलायाः दुष्यन्तेन विस्मरणं तस्या दुःखस्य कारणं भवति। हृदयस्पर्शिनः एकाकीत्वसंवादाः, प्रकृतिचित्रणं च तस्या दुःखस्य गाम्भीर्यं वर्धयन्ति। अस्य वियोगस्य भावनात्मकतीव्रता ततः परं पुनर्मिलनस्य प्रभावं संवर्धयति, प्रेमस्य शाश्वतत्वं सशक्तं प्रमाणयति।

एवमेव, **मेघदूते** कालिदासः यक्षस्य माध्यमेन प्रेम-विरहं च चित्रयति। रामगिरौ निर्वसितः यक्षः स्वप्रेयस्याः, अलकानगरे स्थितायाः, स्मृत्या संतप्तः भवति। गच्छतः मेघस्य प्रति तस्य करुणायुक्तं निवेदनं – यत् सः प्रियायै सन्देशं वहतु – वियोगयाच्चायाः सार्वत्रिकभावं सूचयति। प्रकृतिचित्रणेन सम्यक् संयोजयित्वा कालिदासः वासना, भक्ति, विषादः इत्यादीनां सम्मिश्रणेन शृङ्गाररसस्य परमोच्च काव्यात्मकाभिव्यक्तिं करोति।

कालिदासस्य शृङ्गाररसस्य चित्रणं केवलं भावनात्मकगाम्भीर्येन विशिष्टं न भवति, अपितु सौन्दर्यपरिष्कारेणापि विलक्षणं भवति। सः प्रेमानुभूतिषु प्रकृतेः सौन्दर्यं सहजतया संयोजयति। तस्य काव्यानि प्रेमस्य आदर्शिकरणं कुर्वन्ति, तथापि तस्य यथार्थसंघर्षं अपि प्रकाशयन्ति। अतः *शृङ्गाररसः* संस्कृतसाहित्ये शाश्वतश्च मनोहरश्च भावः इति प्रतिपाद्यते।

करुणरसः (अनुकम्पायाः भावः)

करुणरसः, अनुकम्पा शोकश्च, कालिदासस्य काव्येषु महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। अस्य रसस्य द्वारा तस्य आख्यानानां भावनात्मकगाम्भीर्यम् अभिवर्धते। अयं रसः वियोगे, वियोगदुःखे, क्लेशे, मानवीयदुर्बलतायां च प्रकटते, येन श्रोतॄणां हृदयेषु गभीरानुकम्पा जागर्यते।

अभिज्ञानशाकुन्तले राजा दुष्यन्तेन परित्यक्तायाः शकुन्तलायाः दुःखं संस्कृतनाटकेषु करुणरसस्य प्रमुखतमं उदाहरणं भवति। अस्य समयस्य नाटकीयतीव्रता, विशेषतः दुर्वासमुनिनः शापेन तीव्रीकृता, दर्शकानां हृदयेषु गाढं करुणानुभावं जनयति। शृङ्गारसुखे स्थितायाः शकुन्तलायाः परित्यक्तया, एकाकिन्या, विस्मृतया च परिणतः अस्य रसस्य गाम्भीर्यं दृढं करोति। तस्याः व्यथापूर्णाः संवादाः, अतीव हृदयस्पर्शिनः, विश्वासघातस्य वियोगस्य च दुःखं सूचयन्ति, यः कालिदासस्य साहित्ये सर्वाधिकः मर्मस्पर्शी प्रसङ्गः अस्ति।

एवं च **रघुवंशे** करुणरसस्य भावोत्कर्षः रामस्य सीतावियोगे विलापे दृश्यते। अग्निपरीक्षायाः अनन्तरं अपि सीतायाः पवित्रत्वे सन्देहः कृतः, यस्य परिणामः वनवासः अभवत्। राजा रामः, यः राजधर्मं पतिधर्मं च निर्वर्तयितुं मध्ये खिन्नः आसीत्, गूढं दुःखं अनुभवति। तस्य शोकयुक्ताः श्लोकाः, आत्मसंवादश्च, दर्शकानां हृदयेषु गभीरानुकम्पां प्रवर्तयन्ति। कालिदासः महापुरुषस्य हृदयवेदनां कुशलतया प्रकाशयति, यस्य द्वारा मानवीयदुःखस्य अनिवार्यता तथा धैर्यशीलता सन्देशरूपेण स्थापितं भवति।

एतेषु वर्णनेषु कालिदासस्य काव्यवैशिष्ट्यम् अस्ति, यत् सः स्वकीयव्यथां सार्वत्रिकभावे परिणमयति, येन पाठकाः तस्य पात्राणां संघर्षे आत्मनः संवेदनां अनुभवन्ति। तस्य साहित्ये करुणरसः मानवीयसम्बन्धानां क्षणभङ्गुरत्वस्य स्मारकः भवति, किन्तु तदपि धैर्यस्य गौरवस्य च महत्त्वं प्रकाशयति, यथा तस्य पात्राणि दुःखानुभवेऽपि आत्मसम्मानेन स्थितानि भवन्ति।

वीररसः (शौर्यस्य भावः)

वीररसः, शौर्यं पराक्रमश्च, कालिदासस्य महाकाव्येषु प्रमुखं स्थानं धारयति। अस्मिन्नेव रसः साहसं, धर्मनिष्ठां, शौर्यशीलतां च सूचयति। **रघुवंशे कुमारसंभवे च** वीरपुरुषाणां निरूपणं केवलं भौतिकसाहसं न, अपितु नैतिकं आध्यात्मिकं च धैर्यं प्रकाशयति।

रघुवंशे रघुवंशस्य महत्ता राजा रघोः वीर्येण प्रतिफलति। तस्य युद्धकौशलम्, निर्भीकनेतृत्वं, धर्मनिष्ठा च वीरत्वस्य आदर्शं प्रकटयन्ति। महाकाव्यस्य युद्धप्रसङ्गाः रणनीतिकौशलं, युद्धधर्मं, शौर्यशीलतां च प्रतिपादयन्ति, येन नृपत्वस्य तथा कर्तव्यस्य आदर्शाः स्थिरं सञ्जायन्ते। कालिदासः स्वीयकाव्यात्मकवर्णनानि प्रयोग्य, एते सङ्ग्रामाः जीवन्ताः भावन्ति, तथा च तेषु अद्भुतशक्तिः गतिशीलता च सम्यक् प्रकाशते।

कुमारसंभवे शिवः पराक्रमस्य परमं स्वरूपं अस्ति। तस्य घोरतपः, आत्मसंयमः, तथा कामदेवस्य मनोभङ्गप्रयत्नेऽपि अविचलितभावः, वीररसस्य भिन्नरूपं सूचयन्ति—आध्यात्मिकबलस्य लौकिकवासनाभ्यः विजयः। अन्ततः पार्वत्या सह तस्य संयोगः केवलं रोमांसस्य पूर्तिः न, अपितु लौकिक-दैविकशक्त्योः सम्यक् सन्तुलनस्य प्रतीकं भवति। शिवस्य वीरत्वं केवलं भौतिकशौर्ये स्थितं न, अपितु दैवीयधैर्ये, परमबुद्धौ, तथा आध्यात्मिकविजये च स्थितं अस्ति।

अतः, कालिदासस्य वीररसस्य निरूपणं केवलं युद्धपराक्रमे न, अपितु नैतिकतायाम्, आत्मसंयमे, आत्मोन्नतौ च विस्तृतमस्ति। तस्य काव्यशिल्पेन एते वीरपुरुषाः बलस्य, आदर्शस्य, तथा धार्मिकतायाः कालातीताः प्रतीकाः रूपेण स्थिताः, येन सह पाठकाः प्रेरणां लभन्ते।

अद्भुतरसः (आश्चर्यस्य भावः)

अद्भुतरसः, विस्मयस्य चमत्कारस्य च भावः, कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतिवर्णनेषु, दिव्यप्रसङ्गेषु, दैवीयप्रभावेषु च प्रकाशितः दृश्यते। अयं रसः पाठकानां विस्मयभावं संचारयति, अद्भुतलोकं सृजति, दैवीयचरित्राणि, अलौकिकघटनाः, तथा ब्रह्माण्डीयप्रसङ्गान् विशेषीकुर्वन् प्रकटते।

मेघदूते अद्भुतरसस्य अद्भुतं प्रयोगं कालिदासः अलकानगरीस्य वर्णनेन करोति। तत्र स्वर्णमयप्रासादाः, अप्सरसां नर्तनम्, सुरभिप्रवाहाः, नित्यानन्दयुक्ताः वाताः इत्यादयः स्वप्नमयपर्यावरणं निर्मायन्ति। दृश्यसंपन्नता, काव्यगतिसौष्टवता, तथा लोकोत्तरचित्रणं एतेषु तत्त्वेषु अद्भुतरसस्य उत्कृष्टं स्वरूपं दृश्यते।

अभिज्ञानशाकुन्तले दैवीयप्रभावः अद्भुतरसस्य प्रबलं स्वरूपं दर्शयति। यदा शकुन्तला देवकन्याभिः स्वर्गं नीयते, तदा सा दृश्ये दिव्यमायामेकां प्रकटयति। एवं च, अन्ते शकुन्तलाया दुष्यन्तेन सह पुनर्मिलनं, दैवीयहस्तक्षेपेण संपन्नं, भाग्यस्य दैवीयसन्तुलनस्य भावं सृजति, यस्य द्वारा दर्शकानां हृदयेषु आश्चर्यभावः जागर्यते।

कुमारसंभवे अद्भुतरसः पराकाष्ठां गच्छति ब्रह्माण्डीयघटनानां महिमया। कार्तिकेयस्य जन्म, यः तारकासुरं हन्तुं नियोजितः, दैवीयशक्तेः चमत्काररूपेण चित्रितः अस्ति। शिवस्य ध्यानं, कैलासपर्वतस्य गौरवम्, शिवपार्वत्योः दिव्यसंयोगः—एते सर्वे अद्भुतरसस्य अनुपमं उदाहरणं भवन्ति, यस्य द्वारा दैवीयशक्तेः अपूर्वगाम्भीर्यं दर्शयते।

अतः, कालिदासस्य अद्भुतरसः केवलं दृश्यसौन्दर्यार्थं न, अपितु लौकिकेऽपि अलौकिकत्वस्य प्रकाशने प्रतिष्ठितः अस्ति। प्रकृतौ दैवत्वस्य अनुभवः, मानवीयभावानां ब्रह्माण्डीयभावे सम्यक् संविलयनं, तथा आश्चर्यस्य मानवीयचेतनायां जागरणं—एते गुणाः अद्भुतरसस्य कालिदासीयविशेषता अस्ति।

हास्य, रौद्र, भयानक, बीभत्स, तथा शान्त रसाः

यद्यपि कालिदासस्य काव्येषु शृङ्गारः (प्रेमः), करुणः (दया), वीरः (शौर्यम्), तथा अद्भुतः (विस्मयः) रसाः प्रमुखतया व्याप्यन्ते, तथापि अन्ये रसाः अपि तत्र सूक्ष्मतया प्रवहन्ति। एते रसाः न केवलं काव्यस्य विविधतां वर्धयन्ति, अपितु मानवीयभावानां पूर्णपरिपाकं अपि साधयन्ति।

हास्यरसः (परिहासस्य भावः)

कालिदासः हास्यरसस्य सृजने अद्वितीयः अस्ति। सः न केवलं साधारणपरिहासं रचयति, अपितु काव्यगतसंस्कृतौ स्निग्धसज्जनपरिहासस्य माधुर्यमपि उपस्थापयति। ‘अभिज्ञानशाकुन्तले’ शकुन्तलाया सह सखीनां विनोदः, मृगया-प्रसङ्गे दुष्यन्तस्य विनोदपूर्णवार्तालापः, तथा प्रासादे सेवकानां व्याजस्तुतयः हास्यरसस्य उत्तमोपयोगं प्रकटयन्ति। हास्यं केवलं क्रीडाविलासः न, अपितु गभीररसानां मध्यस्थितं विश्रान्तिप्रदं माधुर्यम् अपि भवति।

रौद्ररसः (क्रोधस्य भावः)

क्रोधस्य तीव्रतरं स्वरूपं कालिदासः विशेषरूपेण दैवीशक्तेः उन्मेषरूपेण दर्शयति। 'कुमारसंभवे', कामदेवस्य शिवध्यानभङ्गप्रयत्नः शिवस्य भयानकं क्रोधं जागरयति, यस्मिन् सः तुरङ्गनयनः भस्मसात् भवति। 'रघुवंशे' च धर्मयोद्धानां रणक्रीडायां रौद्ररसस्य उच्चतमं स्वरूपं दृष्ट्वा पाठकाः विस्मिताः भवन्ति। एषः रसः वीररसस्य पृष्ठभूमिं निर्मायमानः अस्ति, यत्र क्रोधः न केवलं ध्वंसकारी, अपितु धर्मसंरक्षकः अपि भवति।

भयानकरसः (भयस्य भावः)

यद्यपि कालिदासस्य काव्येषु सौन्दर्यमुख्यं, तथापि भयानकस्य चमत्कृतेः स्थानं क्वचित् दृश्यते। 'रघुवंशे', युद्धदृश्येषु घोरसंहारस्य, वीराणां पराजयभयस्य, तथा अनिश्चितपरिस्थितीनां वर्णनं पाठकानां हृदयेषु कम्पनं सृजति। 'अभिज्ञानशाकुन्तले' च शकुन्तलाया दरबारमध्ये असुरक्षितता तथा अनिश्चितप्रेमसम्बन्धः, एकं गूढभयस्य वातावरणं निर्माति। एवं कालिदासः भयानकरसस्य सौन्दर्यमयोपयोगं कुशलतया करोति।

बीभत्सरसः (जुगुप्सायाः भावः)

कालिदासः मुख्यतया सौन्दर्यकाव्यनिर्माता अस्ति, अतः बीभत्सरसस्य स्थूलपरिस्थितिः न्यूनतया दृश्यते। तथापि, रणयुद्धे पतितसैनिकानां रक्तसिक्तदेहाः, विक्षिप्ताङ्गानि, तथा विपन्नयोद्धानां शोकवर्णनं, मनसि जुगुप्सायां सृजति। किन्तु, कालिदासः स्वकाव्यं बीभत्सरसस्य कठोरभावेन न मलिनं करोति, अपितु सौन्दर्यपरिपाकेन तस्य तिक्तत्वं संतुलयति।

शान्तरसः (शमस्य तथा शान्त्याः भावः)

कालिदासस्य काव्यानि केवलं लौकिकसौन्दर्यस्य पर्यायः न, अपितु आत्मशान्तेः साधनं अपि भवन्ति। 'कुमारसंभवे' शिवस्य ध्यानं, पार्वत्याः तपः, तथा शिवपार्वत्योः दार्शनिकसंवादाः, मोक्षमार्गस्य प्रकाशं कुर्वन्ति। 'रघुवंशे' च रघुपुत्राणां शासनत्यागः, राजधर्मपरायणता, तथा मोक्षाभिलाषा शान्तरसस्य परमं रूपं प्रतिपादयन्ति। कालिदासस्य काव्येषु शान्तिः केवलं स्थितिशीलता न, अपितु मानवीयजीवनस्य अन्तिमलक्ष्यं अपि भवति।

उपसंहारः

कालिदासः काव्यनिर्माणे रसविधानस्य अपूर्वसामर्थ्यं दर्शयति। तस्य काव्येषु रसानां सम्यक् समन्वयः अस्ति, यस्मिन् प्रेम, दुःख, शौर्यम्, विस्मयः, हास्यं, भयम्, तथा शान्तिः इत्यादयः सहभावेन विराजन्ते। अतः, कालिदासस्य काव्यपाठः न केवलं एकः मनोरञ्जनानुभवः अपितु मानवीयभावनानां सर्वतोमुखं उत्कर्षं अपि स्यात्। एषः काव्यात्मकलोकः कालातीतः च मनोमुग्धकारीः च अस्ति, यस्मिन् अद्यापि पाठकानां हृदयानि सम्यक् आह्लादयन्ति।

अनुसन्धानपरिणामाः**१. शृङ्गाररसः—कालिदास-काव्येषु प्रमुखो भावः**

कालिदासस्य काव्येषु शृङ्गाररसः सर्वप्रमुखं स्थानं धारयति। विशेषतः अभिज्ञानशाकुन्तलम् मध्ये शकुन्तलायाः दुष्यन्तस्य च प्रेम सुकुमारता, कोमलता, तथा काव्यमाधुर्येण उत्कटं दृश्यते। प्रथमाङ्के एव दुष्यन्तस्य प्रथमदर्शनस्य भावनात्मकं चित्रणं—

"असिता-नयनस्य दर्शनीयः, प्रियम्वदाया विपुलायते स्नेहः।"

(तस्य कृष्णनयनाः आत्मनः गूढभावान् प्रकटयन्ति, तथा स्नेहः अनन्ततया विकसितः।)

एतादृशं काव्यरूपकत्वं तथा कोमल-भावनां संयोगः एकं सशक्तं शृङ्गारानुभवम् उत्पादयति, यः न केवलं रसज्ञं मोहितुं समर्थः, अपि तु काव्यस्य शाश्वत-मूल्यं द्योतयति।

२. करुणरसस्य वीररसस्य च महनीय संयोगः

कुमारसंभवम् मध्ये करुणं (पार्वत्याः कठोरतपः) वीरं च (शिवस्य दैविकशक्ति) परस्परं गूढरूपेण संयुक्तं भवति, येन कथा केवलं मनोरञ्जनात्मकं न रहति, अपि तु गम्भीरार्थयुक्तं जीवन-दर्शनं प्रकटयति। पार्वत्याः कठोरतपसः चित्रणं—

"क्षामं कृशाङ्गीं तपसा कठिनं वपुः।"

(तस्य दुर्बलशरीरं कठोरतपसः कारणेन, तपस्यायाः अग्नौ दग्धं, परन्तु तेजसा उज्ज्वलितम् अभवत्।)

अयं श्लोकः सहानुभूतेः (करुणस्य) तथा अद्भुतशक्तेः प्रशंसायाः (वीरस्य) एकत्र संयोगं दर्शयति, यः कालिदासस्य काव्य-संवेदनायाः अद्वितीयं कौशलं प्रमाणयति।

३. सौन्दर्यानुभवः—मनोरञ्जनात् परेति

पाश्चात्य-साहित्यपरम्परायाम् कथार्सिस् (भावशुद्धिः) मुख्यो विचारः अस्ति, किन्तु कालिदासस्य काव्येषु ब्रह्मानन्द (आध्यात्मिकानुभवः) प्रधानः। एषः सिद्धान्तः "रसस्वाद" इत्यस्मिन् स्थितः, यस्मिन् पाठकाः केवलं रस-परिचयेन तृप्तिं न प्राप्नुवन्ति, अपि तु तेन आत्मानं विस्मृत्य तन्मयतां गच्छन्ति।

४. रससिद्धान्तस्य नित्यप्रासङ्गिकत्वम्

कालिदासस्य काव्येषु न केवलं रससिद्धान्तस्य परिपाकः दृश्यते, अपि तु एषः अद्यापि आधुनिक-साहित्यसमीक्षायाम् प्रभावशाली अस्ति। भारतीयं वैश्विकं च सौन्दर्यशास्त्रं रससिद्धान्तेन प्रभावितं भवति। इति स्पष्टं भवति यत्, कालिदासस्य काव्यं केवलं रसविस्तारणस्य साधनं न, अपि तु मानवीय-जीवन-दर्शनस्य एकं विशुद्धं प्रतिबिम्बं अस्ति।

निष्कर्षः

कालिदासस्य काव्यप्रतिभा तस्य रसानां सुन्दरसंयोगे एव निहिता अस्ति। सः केवलं कविः न, अपितु महाकविः आसीत्, यस्य काव्येषु भावनां सजीवता, प्रकृत्या सह तादात्म्यम्, तथा मानवीय-जीवनस्य

सूक्ष्मावलोकनं दृष्टिगोचरं भवति। तस्य साहित्यं शृङ्गार, करुण, वीर, अद्भुत इत्यादि रसानां समुचितसंयोगेन, रसस्वादस्य गूढानुभूतेः प्रमाणं ददाति। तस्य काव्येषु भावनां गाम्भीर्यम्, प्रकृत्या सह सौन्दर्यसंयोगः, जीवनदर्शनस्य उच्चस्तरीयता, तथा लौकिक-अलौकिक परम्परायाः मिश्रणं स्पष्टं दृश्यते। कालिदासस्य साहित्यं केवलं मनोरञ्जनात्मकं न, अपितु आध्यात्मिकानुभवस्य साधनम् अपि अस्ति। तस्य काव्यपरम्परा सर्वकालिकं संस्कृतसाहित्यं निर्मितवती, यस्य प्रभावः अद्यापि अनवरतः अस्ति। तस्य साहित्यं न केवलं संस्कृतसाहित्ये, अपितु सम्पूर्णे विश्वसाहित्ये अपि अद्वितीयं स्थानं धारयति।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

1. **आचार्य विश्वनाथ.** *साहित्यदर्पणम्*. चौखंबा संस्कृत सीरीज ऑफिस, 2001.
2. **पण्डित जगन्नाथ.** *रसगङ्गाधरः*. चौखंबा विद्याभवन, 1998.
3. **भामह.** *काव्यालङ्कारः*. सम्पा. के. कृष्णमूर्ति, चौखंबा संस्कृत प्रतिष्ठान, 2010.
4. **मम्मट.** *काव्यप्रकाशः*. सम्पा. टी. गणपति शास्त्री, चौखंबा संस्कृत प्रतिष्ठान, 2014.
5. **राजशेखर.** *काव्यमीमांसा*. सम्पा. सीताराम चतुर्वेदी, चौखंबा ओरिएंटल, 2003.
6. **कालिदास.** *अभिज्ञानशाकुन्तलम्*. सम्पा. एम. आर. कालेलकर, मोटिलाल बनारसीदास, 2006.
7. **कालिदास.** *कुमारसंभवम्*. सम्पा. गोपीनाथ कविराज, चौखंबा विद्याभवन, 2009.
8. **कालिदास.** *मेघदूतम्*. सम्पा. सत्यव्रत शास्त्री, राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, 2011.
9. **कालिदास.** *ऋतुसंहारः*. सम्पा. वासुदेवशरण अग्रवाल, चौखंबा संस्कृत सीरीज ऑफिस, 2004.
10. **आचार्य आनन्दवर्धन.** *ध्वन्यालोकः*. सम्पा. के. कृष्णमूर्ति, चौखंबा विद्याभवन, 2012.
11. **भरतमुनि.** *नाट्यशास्त्रम्*. सम्पा. माणिकचंद्र वडियार, चौखंबा संस्कृत प्रतिष्ठान, 2015.
12. **वामन.** *काव्यालङ्कारसूत्रम्*. सम्पा. टी. वी. वेंकटाचार्य, चौखंबा विद्याभवन, 2008.
13. **श्री कृष्णमोहन शुक्ल.** *कालिदासः रसपरिशीलनम्*. मोरारजी देसाई संस्कृत विश्वविद्यालय, 2016.
14. **रामचन्द्र शुक्ल.** *रस सिद्धान्त और हिन्दी कविता*. राजकमल प्रकाशन, 1992.
15. **सत्यव्रत शास्त्री.** *कालिदासः एक अध्ययनम्*. राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, 2001.